

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПРОБАЦІЇ**SPECIAL FEATURES OF PROBATION USED FOR JUVENILES**

**Гусак А.П., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Волинський національний університет імені Лесі Українки**

У статті розглядається унікальність та ефективність пробаційних програм, спрямованих на реабілітацію та ресоціалізацію неповнолітніх правопорушників. Автором аналізуються ключові аспекти ювенальної пробації, зокрема особистісні підходи, соціальна реінтеграція, підтримка та контроль, розвиток соціальних навичок та освітні зусилля. У статті розглядаються особливості застосування пробації для неповнолітніх на основі унікальних потреб та особливостей таких осіб. Індивідуальний підхід у програмі пробації дозволяє скласти індивідуальний план відновлення та підтримки для кожного неповнолітнього правопорушника. Соціальна реінтеграція відіграє важливу роль, сприяючи входженню неповнолітніх правопорушників у суспільство, надаючи їм можливості для навчання, професійної підготовки та працевлаштування. Супровід і контроль неповнолітніх під час пробаційної програми є однією з визначальних особливостей пробації. Цей аспект включає психологічну підтримку, взаємодію з членами сім'ї та розвиток соціальних навичок. Метою виховної роботи є формування у неповнолітніх позитивних цінностей та розвиток почуття відповідальності. У статті підкреслюється важливість пробаційних програм для неповнолітніх у позитивній зміні їхнього життя та поведінки. Застосування пробації дає змогу замінити жорстку пенітенціарну систему на розвивально-відновлювальну парадигму, спрямовану на самовизначення та розвиток потенціалу неповнолітніх правопорушників. Також підкреслюється важливість взаємодії між різними структурами, такими як судова влада, служби пробації, соціальні працівники та інші зацікавлені сторони. Сумарний ефект між цими структурами сприяє ефективній реалізації пробаційних програм та належній підтримці неповнолітніх під час їх відновлення та реінтеграції в суспільство. Загальний висновок статті полягає в тому, що застосування ювенальної пробації є ефективним і розумним методом соціально-виховної роботи. Ці програми допомагають неповнолітнім правопорушникам змінити своє життя, отримати нові навички та перспективи, інтегруватися в суспільство та стати відповідальними громадянами. Пробація довела, що є ефективною альтернативою традиційним заходам покарання щодо неповнолітніх, зробивши значний внесок у розвиток систем реабілітації та просування ідей справедливості, заснованої на позитивних змінах.

Ключові слова: неповнолітні, реабілітація, соціальна реінтеграція, супровід, виховна робота, соціальна адаптація, реабілітаційна система.

The article explores the uniqueness and effectiveness of probation programs aimed at rehabilitating and reintegrating juvenile offenders. The author analyzes key aspects of probation, including individualized approaches, social reintegration, support and supervision, development of social skills, and educational efforts. The article examines the particularities of applying probation to juveniles based on their unique needs and characteristics. The individualized approach in probation programs allows for the creation of personalized recovery and support plans for each juvenile offender. Social reintegration plays a vital role in facilitating the integration of juvenile offenders into society by providing them with opportunities for education, vocational training, and employment. The supervision and monitoring of juveniles during probation programs are defining features of probation, encompassing psychological support, family interaction, and the development of social skills. The aim of educational work is to foster positive values and a sense of responsibility in juveniles. The article emphasizes the importance of probation programs for juveniles in positively transforming their lives and behavior. The application of probation enables a shift from a punitive correctional system to a developmental and restorative paradigm focused on self-determination and the development of the potential of juvenile offenders. Additionally, the article highlights the significance of collaboration among various stakeholders, such as the judiciary, probation services, social workers, and other relevant parties. The cumulative effect among these structures contributes to the effective implementation of probation programs and the proper support of juveniles during their recovery and reintegration into society. In conclusion, the article asserts that the utilization of probation for juveniles is an effective and rational method of socio-educational work. These programs assist juvenile offenders in transforming their lives, acquiring new skills and perspectives, integrating into society, and becoming responsible citizens. Probation has demonstrated itself as a viable alternative to traditional punitive measures for juveniles, making a significant contribution to the development of rehabilitation systems and the promotion of justice based on positive change.

Key words: juveniles, rehabilitation, social reintegration, support, educational work, social adaptation, rehabilitation system.

Застосування ювенальної пробації є важливим аспектом сучасного кримінального судочинства, спрямованого на реабілітацію неповнолітніх правопорушників. Враховуючи специфічні потреби та особливості розвитку неповнолітніх, до застосування заходів пробації слід ставитися ретельно, враховувати права та інтереси неповнолітніх.

У зв'язку з необхідністю забезпечення та захисту прав та інтересів неповнолітніх важливу роль серед них відіграє прагнення до виправлення та перевиховання. У таких випадках пробація стає дієвим інструментом для досягнення позитивних результатів. Вона спрямована на покращення життя неповнолітніх, беручи до уваги їхні унікальні потреби, здібності та їхній соціальний контекст.

В Україні виховання неповнолітніх завжди було пріоритетним. Підрозділи Кримінально-виконавчої інспекції здійснювали нагляд за дітьми-правопорушниками, до яких застосовувались заходи, не пов'язані з позбавленням волі. Крім того, серед кадрів виконавчої служби був соціальний персонал, який проводив виховні та розважальні заходи.

Усвідомлюючи колосальне значення наукових досліджень у реформуванні пенітенціарної системи, українські науковці створили дисертаційну базу з даної проблеми.

На увагу заслуговують праці В. Анголенко, Н. Березовська, А. Білоконь, В. Бурдін, С. Вечерова, О. Дащенко, Л. Завацька, С. Замула, І. Зверєва, Т. Журавель, О. Караман, А. Клевцов, Н. Ковтун, А. Коновалова, Н. Максимова, С. Назимко, О. Северин, О. Семерак, Н. Терещук, О. Яцун та ін.

Бурхливий розвиток соціально-педагогічної теорії та практики вже позначився в Україні на загальній ситуації становища дітей, що скоїли кримінальні злочини.

Закон України «Про пробацію» визначає особливості застосування пробації щодо неповнолітніх правопорушників при підготовці досудової доповіді та реалізації нагляду. З цього приводу суддям в Україні відповідним листом Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України було проведено роз'яснення суті їхніх функцій та повноважень.

Крім того, державні органи при здійсненні покладених на них Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (від 24.01.1995 року № 20/95-ВР), Типовими положеннями про службу у справах дітей (затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 30.08.2007 року № 1068) та Законом «Про пробацію» збирають інформацію, що

характеризує неповнолітнього, його поведінку в буденному житті як до вчинення кримінального правопорушення, так і після; оточення, в якому він росте, навчається, коло осіб, з якими він спілкується тощо. Цю інформацію підсумовують та подають суду у формі досудової доповіді [8].

Досудова доповідь щодо неповнолітніх правопорушників, яка є необхідним етапом у кримінальному процесі, що спрямований на збір та аналіз інформації про неповнолітнього правопорушника та обставини вчиненого ним злочину перед передачею справи до суду, складається разом з представниками служби у справах дітей з урахуванням даних, одержаних від регіонального представництва уповноваженого підрозділу органів Національної поліції України (згідно зі ст. 12 Закону України «Про пробацію»).

У досудовій доповіді всебічно аналізується особисте, соціальне та психологічне життя неповнолітнього для з'ясування причин та умов, що призвели до вчинення злочину. Досудова доповідь може містити відомості про стан здоров'я, фізичний і психічний розвиток неповнолітнього, який вчинив злочин, відомості про соціально-економічний та матеріальний стан сім'ї неповнолітнього, що може вплинути на його поведінку та мотивацію [9].

Оцінка соціального середовища, в якому проживають неповнолітні, включає аналіз впливу сім'ї, однокласників, школи, вуличного середовища та ЗМІ на формування їх цінностей, переконань і моделей поведінки.

У доповіді також міститься інформація про попередню злочинну діяльність неповнолітнього, його взаємодію з правоохоронними органами та участь у реабілітаційних програмах.

Основною метою досудової доповіді є визначення можливих шляхів реабілітації, ресоціалізації та профілактики рецидивної злочинності неповнолітніх правопорушників. У ньому містяться рекомендації щодо подальшої співпраці з ним, зокрема поради щодо пробації, психологічної підтримки та освітніх програм [7, с. 158–169].

Крім того, досудова доповідь може містити відомості про стан здоров'я, фізичний і психічний розвиток неповнолітнього, який вчинив злочин, і можливі відхилення або особливі обставини в цьому відношенні. Доповідь може містити відомості про соціально-економічний та матеріальний стан сім'ї неповнолітнього, що може вплинути на його поведінку та мотивацію.

У процесі складання досудової доповіді можуть брати участь експерти з різних галузей, такі як психологи, соціальні працівники, працівники пробації, представники правоохоронних органів.

Оцінка ризику рецидиву неповнолітніх також може бути частиною досудової доповіді, включаючи визначення факторів, які сприяють рецидиву, та можливі методи запобігання. Доповідь може містити висновки про те, чи відповідає поведінка неповнолітнього нормам його віку та соціальним очікуванням [6, с. 198–201].

Важливою частиною досудової доповіді є рекомендації щодо подальших заходів щодо виховання, навчання та соціалізації неповнолітніх, у тому числі щодо можливості пробаційного нагляду, програм реабілітації чи соціально-педагогічної підтримки.

З урахуванням досудової доповіді суд розглядає справу і вирішує, чи є засуджений придатним для виконання покарання у вигляді пробації. Ураховуються різні фактори, такі як характер злочину, соціальні умови тощо. Якщо засуджений визнаний придатним для пробації, працівник пробації спільно з ним розробляють індивідуальний план, який включає мету, завдання, обмеження та умови пробації. Далі засудженому призначається пробаційний офіцер, який відповідає за нагляд та підтримку пробаційного та ресоціалізаційного процесу.

Обґрунтовано, що за своїми соціально-психологічними характеристиками неповнолітні засуджені не є одно-

рідною групою. Отже, виховна робота з ними має проводитися диференційовано. Програми диференційованої роботи з ресоціалізації варто будувати відповідно до різновиду соціальної дезадаптації, оскільки вони є основою кримінальної поведінки [5, с. 237–242].

Самі ж прояви соціальної дезадаптації можна розподілити на такі групи: соціальна дезадаптація, зумовлена педагогічною занедбаністю; біологічно зумовлена соціальна дезадаптація; особистісно зумовлена соціальна дезадаптація [2, с. 58–67; 12, с. 215–224].

Особливо складною для ресоціалізації є особистісно зумовлена соціальна дезадаптація. Особистісно зумовлена соціальна дезадаптація відображає стан труднощів взаємодії неповнолітнього з соціальним середовищем через невідповідність його особистих характеристик і навичок соціальним нормам і вимогам.

Причини цього є багатогранні, наприклад, негативний вплив сімейного середовища, неоптимальна адаптація до шкільного середовища, погані умови життя або недостатня підтримка з боку соціальних служб.

Особистісно зумовлена соціальна дезадаптація може проявлятися як соціальна дисгармонія, відсутність адекватних навичок спілкування, конфлікт з іншими, низька самооцінка, агресивність або пасивна поведінка [1, с. 132–148]. Це може призвести до почуття відчуженості, ізоляції та низької самооцінки, негативним впливаючи на добробут неповнолітнього та соціальні взаємодії.

Особистісно зумовлена соціальна дезадаптація має довгострокові наслідки, які впливають на особистий розвиток, освіту, кар'єру та загальну якість життя.

Щоб запобігти та виправити особистісно зумовлену соціальну дезадаптацію, важливо надавати підтримку, психологічну та соціальну допомогу, а також створювати сприятливе середовище для особистісного зростання та соціальної інтеграції [10, с. 168–191].

Практика показує, що коли засуджені не одержували підтримки після звільнення, тоді вони, як правило, повертались до кримінального життя. В обов'язки пробаційної служби входить реабілітація правопорушника, мотивування його до зміни протиправної поведінки та антисоціальних навичок, зосередження на його сильних сторонах, критика протиправної поведінки.

Сьогодні мету пенітенціарного процесу визначають як ресоціалізацію засуджених, що має соціальну, педагогічну та психологічну сутність і зміст. Тому характерного значення набуває соціально-виховна робота із засудженими як один із визначальних засобів досягнення мети ресоціалізації засудженого та його інтеграції в суспільство після звільнення [11, с. 14].

На стадії досудового слідства та призначення покарання судом усе ретельніше враховується більш широке коло обставин соціально-педагогічного й психологічного характеру.

Це дає можливість призначити неповнолітнім покарання, альтернативні позбавленню волі, а також звільняти від відбування покарання з випробуванням; під час відбування покарання у виховних колоніях – умовно достроково звільняти неповнолітніх, заохочувати різноманітними пільгами та ін.

Пробаційні програми щодо справ неповнолітніх здійснюють органи соціальної політики. У здійсненні нагляду за засудженими та соціально-виховної роботи з ними беруть участь волонтери пробації.

Пробаційна робота з неповнолітніми цілеспрямована на забезпечення їхнього нормального фізичного і психічного розвитку, а також попередження агресивної поведінки, мотивування позитивних змін особистості та покращення соціальних стосунків. Неповнолітній обвинувачений разом з батьками або іншими законними представниками викликається до органу пробації [3].

Методика соціально-виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками у виправних установах спрямована на реабілітацію та реінтеграцію неповнолітніх у суспільство та попередження рецидивної злочинності. Основною метою цих підходів є підтримка особистісного, соціального та психологічного розвитку неповнолітніх, формування в них позитивних цінностей і навичок, набуття професійних навичок.

Ось деякі методи, які використовуються при пробаційній роботі:

- індивідуальні консультації: робота з психологом або соціальним працівником для розуміння особистих потреб та проблем неповнолітнього. Такі консультації допомагають неповнолітнім засудженим розв'язувати особисті труднощі, працювати над зміною негативних схем поведінки та розвивати в собі позитивні навички;

- організація групових занять, де неповнолітні можуть спілкуватися та спільно розв'язувати проблеми. Такий метод сприяє взаєморозумінню, розвитку комунікативних навичок, виробленню навичок співробітництва та взаємодопомоги;

- забезпечення можливостей отримання освіти та професійної підготовки для неповнолітніх засуджених;

- проведення тренінгів, що спрямовані на розвиток соціальних навичок, таких як спілкування, розв'язання конфліктів, емоційний контроль та прийняття відповідальності за свої дії. Ці тренінги допомагають неповнолітнім засудженим впроваджувати позитивні зміни у своєму житті та привести до норми свої взаємини з іншими;

- робота з батьками та рідними неповнолітніх засуджених, щоб забезпечити їх підтримку та сприяти позитивним змінам у родинному середовищі. Це важливо для успішної реінтеграції неповнолітніх у сім'ю після відбування покарання;

- використання медіації для вирішення конфліктів та побудови позитивних взаємин між неповнолітніми засудженими та їхніми жертвами;

- волонтерські програми.

Соціально-виховна робота, яка спрямована на виконання наступних завдань:

- формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно-корисною діяльністю,

- сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки,

- підвищення їхнього загальноосвітнього і культурного рівнів [4], складається з таких частин:

- виховна робота – це система педагогічно-обґрунтованих заходів, які спрямовані на корекцію поведінки засуджених з метою досягнення позитивних змін в їх особистості та усунення особистісних деформацій;

- соціальна робота – це специфічний вид комплексної діяльності з надання соціальної допомоги, який спрямований на забезпечення всебічної життєдіяльності людини в умовах позбавлення волі, відтворення повноцінної людської особистості, формування та збереження корисних навичок та відновлення й розвиток соціальних зв'язків;

- психологічна робота – це діяльність професіоналів-психологів щодо надання засудженим психологічної допомоги у попередженні впливу умов позбавлення волі на особистість, розробки і реалізації спільно з персоналом установ виконання покарань індивідуальних програм психокорекційного і педагогічного впливу на засуджених.

Для практичної організації соціально-виховної роботи з особами в умовах позбавлення волі працюють соціально-психологічні служби. Головною структурною ланкою у системі соціально-психологічної служби є відділення соціально-психологічної служби установи виконання покарань. Вони існують у кожній установі виконання покарань та їх діяльність регламентується Положенням, затвердженим Департаментом з питань виконання покарань.

Пробаційні програми щодо неповнолітніх є одним з найефективніших методів соціально-виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками. Вони спрямовані на реабілітацію та ресоціалізацію неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою попередження рецидиву злочинів і підтримки соціальної інтеграції неповнолітніх. Вони розробляються враховуючи особисті потреби, можливості та ризики, пов'язані з кожним неповнолітнім.

Індивідуальне планування сприяє забезпеченню відповідних інтервенцій та підтримки.

Дані програми, які спрямовані на введення неповнолітніх у суспільство та забезпечення позитивного соціального функціонування, включають навчання неповнолітніх, їхню професійну підготовку, пошук роботи та інші заходи. Неповнолітні, що залучені до пробаційних програм, мають регулярний супровід від працівників пробації. Цей супровід включає консультації, планування цілей, виконання умов, а також моніторинг та оцінку прогресу.

Пробаційні програми надають можливість неповнолітнім отримати психологічну підтримку та консультування, що допомагає їм розуміти причини свого поведінкового відхилення, працювати над зміною негативних установок та розвивати позитивну самооцінку.

Працівники пробації співпрацюють з родинами неповнолітніх. Це сприяє покращенню родинних стосунків та забезпечує підтримку неповнолітнього після виходу з програми.

Крім того, працівники пробації проводять виховні заняття та тренінги, спрямовані на формування позитивних цінностей, розвиток самосвідомості та відповідальності у неповнолітніх. Ці активності сприяють позитивним змінам у мисленні та поведінці неповнолітніх.

Таким чином, проведений аналіз методів соціально-виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками дає можливість зробити висновок, що моделюючи спосіб виховної роботи з неповнолітніми, ми можемо виробити тільки напрямки, яким треба рухатись у процесі створення технологій соціально-педагогічної роботи в установах Департаменту виконання покарань.

Специфіка роботи працівників пробації з неповнолітніми полягає у врахуванні особливостей розвитку цієї вікової групи, її потреб та вразливостей. Працівники служби пробації враховують багато аспектів, коли мають справу з неповнолітніми правопорушниками.

Вони враховують фізичний, психічний та емоційний розвиток неповнолітнього, використовуючи методи та прийоми, що відповідають віку неповнолітніх, щоб забезпечити ефективне спілкування та сприяти позитивним змінам у їхній поведінці; вивчають індивідуальні потреби та життєві обставини кожного неповнолітнього правопорушника та працюють над проблемами, з якими стикаються неповнолітні, такими як освіта, працевлаштування та позитивна соціалізація.

Одним з ключових аспектів роботи працівника пробації з неповнолітніми є розвиток соціальних навичок, які сприяють формуванню навичок ефективної комунікації, співпраці, розв'язання конфліктів та прийняття відповідальності за власні дії.

Через тренінги, групові заняття та практичні завдання фахівці допомагають неповнолітнім засудженим розвивати позитивні соціальні навички та змінювати негативні схеми поведінки.

Працівники пробації здійснюють моніторинг та оцінюють прогрес неповнолітніх засуджених у виконанні умов пробації; проводять регулярні зустрічі, перевіряють документацію, спілкуються зі школою або іншими особами, що беруть участь у процесі реабілітації, та збирають необхідні дані для оцінки всього прогресу; надають допомогу неповнолітнім засудженим у створенні індивідуаль-

ного плану реабілітації та виконанні умов пробації. Вони надають необхідну інформацію про програми, послуги та ресурси, які можуть допомогти у їхньому розвитку та соціальній адаптації; співпрацюють з психологами, соціальними працівниками, юристами та іншими фахівцями, щоб забезпечити комплексний підхід до реабілітації неповнолітніх засуджених.

Працівники пробації обмінюються інформацією, консультуються та спільно працюють для досягнення кращих результатів та забезпечують підтримку неповнолітнім засудженим після закінчення строку пробації; вони надають допомогу у забезпеченні продовження реабілітаційних заходів, залученні до подальшої освіти, роботи або професійного навчання, а також сприяють їхній подальшій інтеграції у суспільство.

Особливості використання пробації щодо неповнолітніх виявляються у застосуванні комплексного підходу до соціально-виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками.

Пробацийні програми спрямовані на реабілітацію, ресоціалізацію та соціальну інтеграцію неповнолітніх з метою запобігання рецидиву злочинів.

Однією з ключових особливостей є індивідуальний підхід, де пробацийні програми розробляються, враховуючи потреби, можливості та ризики, пов'язані з кожним неповнолітнім правопорушником.

Це дозволяє забезпечити належні втручання та підтримку, враховуючи конкретні обставини та особистість кожного молодого правопорушника.

Пробацийні програми також акцентують на соціальній реінтеграції неповнолітніх, надаючи їм можливість навчатися, отримувати професійну підготовку та знайти роботу, сприяючи їх інтеграції у суспільство.

Крім того, вони забезпечують регулярний супровід та контроль за неповнолітніми правопорушниками, що допомагає виконувати умови програми та оцінювати прогрес. Цей супровід включає психологічну підтримку, взаємодію з родиною, розвиток соціальних навичок та виховну роботу.

Застосування пробацийних програм щодо неповнолітніх має на меті позитивну зміну життя та поведінки неповнолітніх правопорушників, надаючи можливість їх реінтеграції у суспільство та забезпечуючи їм позитивний розвиток і відповідальність.

Використання ювенальної пробації є важливим атрибутом сучасної кримінальної юстиції, оскільки цей підхід спрямований на виховання та реабілітацію неповнолітніх злочинців замість традиційного покарання. Головною метою ювенальної пробації є забезпечення безпеки суспільства шляхом відновлення неповнолітнього та його подальшу деінтеграції у суспільство. Це досягається за допомогою таких принципів, як індивідуальний підхід, заохочення до відповідальності, соціальна підтримка та надання послуг.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зливков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. К. : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
2. Калашник Н. Г., Максимова Н. Ю., Янчук О. Б. Соціально-психологічні аспекти оптимізації навчально-виховного процесу в закладах освіти при виховних колоніях для неповнолітніх засуджених : метод. рек. К. : 2009. 104 с.
3. Коренюк А. Орган пробації як суєкт запобігання рецидивним злочинам неповнолітніх в Україні. *Публічне право*. № 3 (31). 2018. С.31–39.
4. Кримінально-виконавчий кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/print> (дата звернення: 06.06.2023).
5. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. К.: Либідь, 2011. 520 с.
6. Мілорадова Н. Е. Існуючі підходи до оцінки ризиків учинення повторних правопорушень дітьми. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* : зб. матеріалів VI Всеукр. наук.-практ. конф. Львів : ЛДУВС, 2021. С.198-201.
7. Особливості мікросередовища засуджених до позбавленні волі. Матеріали круглого столу за темою «формування позитивного соціально-психологічного мікроклімату в середовищі засуджених і персоналу установ виконання покарань. Біла церква, 2011. С. 158–169.
8. Про деякі питання досудової пробації в контексті здійснення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх. Лист Судової палати у кримінальних справах Головам апеляційних судів областей та міста Києва. URL: <http://youthjustice.org.ua/uploads/docs/HSC-Letter-PSRs-2016.pdf>. (дата звернення: 06.06.2023).
9. Про затвердження Порядку складення досудової доповіді. Наказ Мін'юсту України від 27.01.2017 № 200/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0121-17> (дата звернення: 06.06.2023).
10. Робоча книга пенітенціарного психолога. Під загальною редакцією В.М.Синьова, В.С.Медведєва. К. : «МП Леся», 2000. 224 с.
11. Синьов В. М., Радов Г. О., Кривуша В. І, Беца О. В. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців. К. : МП «Леся», 1997. 272 с.
12. Степанюка А. Х. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі : монографія. Х. : Кроссрод, 2011. 323 с.